

LESZEK WOJCIECHOWSKI

NA POGRANICZU RODZAJU LUDZKIEGO.
NOWA EDYCJA FRANCUSKOJĘZYCZNEJ
KSIĘGI MONSTRÓW (XIII W.)

Les Monstres des hommes. Un inventaire critique de l'humanité au XIIIe siècle, edycja, tłumaczenie na j. francuski i komentarz Pierre-Olivier Dittmar i Maud Pérez-Simon. Paris: Honoré Champion, 2024, ss. 352. ISBN: 1636-9386; e-ISBN: 978-2-38096-096-9.

DOI: <https://doi.org/10.18290/rh26742.13>

W średniowiecznych rozważaniach nad charakterystycznymi cechami człowieka oraz różnorodnością rodzaju ludzkiego pod względem fizycznym i kulturowym nierzadko podejmowano zagadnienie monstrów ludzkich (np. psiogłowi, jednostopi, paroscyci)¹. Antyczną tradycję na ten temat zawarł Pliniusz Starszy w swej *Historii naturalnej*. Zaznaczył, że tak różne odmiany (rodzaje?) ludzi uczyniła *ingeniosa natura* dla zabawy, aby wzbudzić w nas podziw dla jej wynalazczości². Pliniusz odróżnił oczywiście ludzi „zwyczajnych”, zasiedlających znany nam obszar Ziemi, od tych, którzy

Prof. dr hab. LESZEK WOJCIECHOWSKI – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Historii; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: leszek.wojciechowski@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6024-0127>.

¹ Cechy monstrów ludzkich i nie-ludzkich oraz ich systematykę przedstawił m. in. Claude-Claire Kappler, *Monstres, démons et merveilles à la fin du Moyen Âge* (Paris: Payot & Rivages, 1999), 115–172.

² [Pliniusz] Gajusz Pliniusz Sekundus, *Historia naturalna*, 7,2, tłum. i komentarz Ireneusz Mikołajczyk, t. 2: *Antropologia i Zoologia, Księgi VII-XI* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2019), 44: „Haec atque talia ex hominum genere ludibria sibi, nobis miracula ingeniosa fecit natura”; s. 45: „Te i tym podobne odmiany ludzi stworzyła pomysłowa natura sobie dla zabawy i dla wzbudzenia w nas podziwu”.

żyją przeważnie „gdzieś indziej”, „gdzieś daleko”, i mają wyraźnie inne niż my cechy fizyczne oraz prowadzą zupełnie inny tryb życia, np. inaczej zdobywają pożywienie i odżywiają się³. Zagadnienie utrwalił w piśmiennictwie chrześcijańskim św. Augustyn. W *Państwie Bożym* zastanawiał się skąd mogą pochodzić *monstruosa hominum genera* i stwierdził, że monstra ludzkie wywodzą się – mimo wszystko – od Noego albo od „pierwszego człowieka”, czyli Adama. Augustyn powątpiewa, czy rzeczywiście istniały wszystkie odmiany ludzi wzmiankowane w piśmiennictwie; w każdym razie to, że różnią się od nas, nie daje podstaw do wykluczenia ich z rodzaju ludzkiego pochodzącego od Adama⁴. Ważną rolę w rozpowszechnieniu w średniowieczu zagadnienia i zestawu monstrów ludzkich odegrało prócz *Państwa Bożego* dzieło Izydora z Sewilli *Etymologie*, gdzie w 11. księdze autor, głównie na podstawie wspomnianej pracy biskupa Hippony, przedstawił katalog tych stworzeń istniejących w większości przypadków gdzieś daleko na Wschodzie⁵. Zainteresowanie zagadnieniem monstrów ludzkich można zauważyć w niektórych później powstałych dziełach encyklopedycznych średniowiecza. Osobną księgę poświęcił monstrom m.in. dominikanin Tomasz z Cantimpré w swym *Liber de natura rerum*. Dzieło, ukończone ok. 1240 r., należy do najważniejszych osiągnięć nurtu encyklopedycznego w piśmiennictwie średniowiecznym, który zyskał najpełniejszy wyraz w XIII stuleciu⁶. Tematyka monstrów ludzkich była prezentowana także w osobnych opracowaniach średniowiecznych korzystających w dużej mierze z wyżej wspomnianych dzieł⁷.

³ Pliniusz, *Historia naturalna*, 37–45.

⁴ Augustine, *The City of God against the pagans*, 16,18, t. 5: *Books XVI-XVIII*.35, edycja i tłum. na j. angielski Eva Matthews Stanford i William McAllen Green (Cambridge, MA: Harvard University Press), 40–49; [Augustyn] Święty Augustyn, *O Państwie Bożym. Przeciw poganom ksiąg XXII*, t. 2, tłum. W. Kornatowski (Warszawa: De Agostini 2003), 326–329.

⁵ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, 11,3 (6-32), *Libro XI: De homine et portentis*, edycja, tłum. na j. hiszpański i komentarz Fabio Gasti (Paris: Belles Lettres, 2010), 136–153.

⁶ Thomas Cantimpratensis, *Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos*, t. 1, edycja Helmut Boese (Berlin: De Gruyter, 1973), 97–100 (Liber III. *De monstruosis hominibus Orientis*). O średniowiecznym nurcie encyklopedycznym i miejscu w nim dzieła Tomasza z Cantimpré zob. m.in. Bernard Ribémont, *De natura rerum. Études sur les encyclopédies médiévales* (Orléans: Paradigme, 1995), 78–80 oraz *passim*.

⁷ Zob. m.in. *Liber monstruorum*, edycja i tłum. na j. włoski Franco Porsia (Bari: b.w., 1976) – tekst powstał w IX stuleciu; „*Isidorus versificatus*». *Ein anonymes Lehrgedicht über Monstra und Tiere aus dem 12. Jahrhundert*”, edycja i komentarz Christian Hünemörder, *Vivarium* 13, nr 2 (1975): 103–113. Problematykę monstrów ludzkich przedstawił m.in. John Block Friedman, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981), zwłaszcza 131–162 (rozdział: *Exotic Peoples in Manuscript Illustration*), 178–196 (*The Human Status of the Monstrous Races*); Jean Céard, *La nature es les prodiges. L'insolite au XVIe*

W 2024 r. ukazała się edycja tekstu poświęconego stworom ludzkim, wydatnie wzbogacająca dotychczasowy dorobek edytorski w tym zakresie. Opracowali ją Pierre-Olivier Dittmar oraz Maud Pérez-Simon, francuscy badacze z paryskich instytutów naukowych, podejmujący badania m.in. w zakresie antropologii historycznej. Dittmar, wykładowca w Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) na stanowisku maître de conférences (mniej więcej odpowiednik docenta), zajmuje się zwłaszcza historią średniowiecznych wyobrażeń i sądów na temat stosunków między światem ludzkim a zwierzęcym⁸. Natomiast Pérez-Simon, maîtresse de conférences en littérature médiévale wykładowca w Université Sorbonne Nouvelle – Paris 3, prowadzi badania m.in. nad średniowiecznymi eposami oraz ich wyposażeniem ilustracyjnym (związek tekstu z ilustracją). Ważnym osiągnięciem jej prac w tym zakresie była publikacja o rękopisie prozaicznego eposu o Aleksandrze Wielkim⁹.

Współpraca tych dwojga uczonych zaowocowała recenzowaną edycją i tłumaczeniem francuskojęzycznego traktatu o monstrach ludzkich – *Les monstres des hommes*. W podtytule wydania autorzy zasygnalizowali tematykę tego trzynastowiecznego tekstu będącego swego rodzaju krytycznym katalogiem czy „przełazem” ludzkości w jej „odmianach gatunkowych” (un inventaire critique de l’humanité au XIIIe siècle). Krytycznym, gdyż charakterystyki różnych gatunków ludzkich – monstrów ludzkich – służą zarazem do ukazania przywar różnych grup trzynastowiecznego społeczeństwa, zwłaszcza tych wyżej usytuowanych, żyjących z „pożerania” biednych (np. [*Ceux qui mangent des hommes crus*] – Ci, co jedzą surowe ludzkie mięso, s. 162).

Les Monstres des hommes, a szerzej *Les monstres des hommes qui vivent en Orient, et pour la plupart en Inde*¹⁰ (*Monstra ludzkie żyjące na Wschodzie,*

siècle (Genève: Librairie Droz, 1996), 3–59; Claude-Claire Kappler, *Monstres, demons et merveilles à la fin du Moyen Âge* (Paris: Payot & Rivages, 1999), *passim*; Claude Lecouteaux, *Les monstres dans la pensée médiévale européenne* (Paris: Presses de l’Université de Paris-Sorbonne, 1999), 77–102.

⁸ W 2010 r. Dittmar przedstawił na swej uczelni (EHESS) rozprawę doktorską, której promotorem był wybitny znawca średniowiecznej kultury, zwłaszcza symboliki, Jean-Claude Schmitt. Dotyczyła ona stosunku między światem ludzkim a zwierzęcym („przenikania się” obu światów) na początku XIV w. – *Naissance de la bestialité. Une anthropologie du rapport homme-animal dans les années 1300*.

⁹ Maud Pérez-Simon, *Mise en roman, mise en image, les manuscrits du Roman d’Alexandre en prose* (Paris: Honoré Champion, 2015).

¹⁰ *Les monstres des hommes*, s. 118; w wersji oryginalnej nagłówek brzmi: „Ichi endroit en comencent a savoir et a conoistre la manière et les faitures **des monstres des homes qui son ten Orient et le plus en Inde**” [wyróżn. L.W.].

a w większości w Indiach), to wierszowany poemat liczący 1812 wersów. Zachował się w jednym pergaminowym egzemplarzu obecnie znajdującym się w zbiorach francuskiej Biblioteki Narodowej (Bibliothèque nationale de France) w Paryżu, oznaczony sygnaturą BnF fr. 15106. Dwukolumnowy tekst (każda z kolumn liczy 32 linie) przedstawia charakterystykę 42 monstrów. Manuskrypt zdobi 47 miniatur wyobrażających te stwory (kilka jest prezentowanych na więcej niż jednej iluminacji). Miniatury o kwadratowym kształcie z pozłocistą obwódką mają szerokość kolumny i zajmują ok. 1/3 jej wysokości; cztery z nich mają większą wysokość i kształt prostokątny. Na początku tekstu widnieje ponadto ozdobny inicjał P z wpisaną w niego postacią (zakonnika) w brązowym habicie z kapturem¹¹. Tekst opublikował w 1933 r. niemiecki romanista i latynista Alfons Hilka, który zaznaczył w tytule swej pracy, że poemat opiera się na trzeciej księdze encyklopedycznego dzieła Tomasza z Cantimpré (choć wspomniany autor nie został wymieniony ani razu w *Les Monstres des hommes*). Hilka zaopatrzył edycję we wstęp objaśniający słownictwo poematu i zawierający wykaz odniesień alegorycznych występujących w utworze. Wskazał, że język *Les Monstres des hommes* jest charakterystyczny dla pogranicza regionu Flandrii i Hainaut, z przewagą francuskiego (Francja centralna) i pikardyjskiego¹². Wydanie to wprowadziło do „obiegu” naukowego tekst, który jednak nie był odbierany przez badaczy kultury średniowiecza jako godny wnikliwszej uwagi¹³.

Artykuły poprzedzające kolejną edycję, które opublikowali Dittmar i Pérez-Simon, ukazały ważność przesłań ideowych, zawartych w poemacie, jak też ich pewną (ograniczoną) reprezentatywność dla niektórych nurtów średniowiecznej antropologii oraz, jak można określić, dla ówczesnej „nauki o społeczeństwie”¹⁴. Dittmar oraz Pérez-Simon przedstawili w obszernym

¹¹ Informacje kodykologiczne dotyczące manuskryptu BnF fr. 15106 znajdują się w *Les Monstres des hommes*, s. 31 oraz *passim*.

¹² *Eine altfranzösische moralisierende Bearbeitung des Liber de Monstruoris Hominibus Orientis aus Thomas von Cantimpré, De naturis rerum nach der einzigen Handschrift (Paris, Bibl. Nat. fr. 15106)*, edycja Alfons Hilka (Berlin: Weidmann, 1933), 3–22.

Dittmar i Pérez-Simon dzielą uwagę Hilki na temat języka utworu zaznaczając, że jest to język charakterystyczny dla obszaru pogranicznego, tu między Flandrią i Hainaut, *Les Monstres des hommes*, s. 64.

¹³ Zob. np. Louis-Fernand Flutre, „A propos de l’édition Hilka du poème des Monstres des hommes”, *Zeitschrift für Romanische Philologie* 71, nr 5-6 (1955): 422–448. Znaczenie tekstu dostrzegł jednak Block Friedmann, *The monstrous races*, 126–130.

¹⁴ Pierre-Olivier Dittmar i Maud Pérez-Simon, „Cannibalisme aristocratique et monstruosité politique dans les ‘Monstres des hommes’ (BnF fr. 15106)”, w: *Merveilleux et marges dans le livre profane à la fin du Moyen Âge (XIIe-XVe)*, red. Adeline Latimer-Ionoff, Joanna Pavlevski-Malingre i Alicia Servier (Turnhout: Brepols, 2017); Maud Pérez-Simon, „Traduire pour contre-

wstępie do przygotowanej przez siebie edycji różnorakie zagadnienia, które niejako nasuwa ten utwór¹⁵. W bibliografii zamieścili prace poruszające jego aspekty kodykologiczne i ideowe. Następnie zamieszczono tekst poematu – poprawiony w stosunku do wydania, które ponad 90 lat temu opublikował Hilka – któremu towarzyszy równoległe tłumaczenie na współczesny francuski. Zostały w nim w odpowiednich miejscach, zgodnie z oryginałem, rozmieszczone wizerunki poszczególnych monstrów. Kolejna część edycji zawiera komentarz, w którym znajdujemy interpretację informacji dotyczących stworów ludzkich. Uwidoczniono różnice między podstawą źródłową poematu – jest nią, przypomnijmy, trzecia księga *Liber de natura rerum* – a opisanymi w nim monstrami. W komentarzu zamieszczono także istotne uwagi na temat zawartości każdej z miniatur. W aneksie znajduje się tłumaczenie na francuski prologu do trzeciej księgi wspomnianego dzieła Tomasza z Cantimpré. Aneks zawiera ponadto uwagi na temat porządku, w jakim zostały rozmieszczone opisy monstrów w tejże trzeciej księdze a w *Les Monstres des hommes*. Zestawiono także występujące w poemacie starofrancuskie przysłowia, znane z innych współczesnych tekstów. Całość wieńczy wykaz rzadkich wyrazów użytych w *Les Monstres des hommes*.

Wydawcy podkreślają, że przedstawione w *Les Monstres des hommes* charakterystyczne cechy każdego ze stworów ludzkich są w poemacie podstawą do tworzenia odpowiednich alegorii (które zestawił niegdyś Hilka). Zawarta jest w nich, jak wspomniano, krytyczna ocena postępowania, zwłaszcza wyższych warstw społeczeństwa, w którym żyje nieznan nam autor poematu. Tak więc *Les Monstres des hommes* to swego rodzaju poetycki czy raczej wierszowany traktat mówiący o chłopach, duchownych i szlachcie, a także ich wzajemnych stosunkach. Wydawcy zaznaczają we wstępie, że utwór ukazuje nie tyle monstra Wschodu, co przez ich pryzmat – monstra Zachodu. Tym samym zasadnicza różnica między „dobrym”, „swo-

dire. *Les Monstres des hommes*”, *Cahier d'Études Hispaniques Médiévales* 41, nr 1 (2018): 51–67; Pierre-Olivier Dittmar, „Les Monstres des hommes ou trente-sept pages et quarante-huit images pour rendre la voix des subalterns du XIIIe siècle”, *Images. Re-vues*, Hors série 6 (2018); Maud Pérez-Simon, „Abolir les frontières. Toutes. Les Monstres des hommes. Manuscript BnF fr. 15106”, w: *L'expérience des frontières et les littératures de l'Europe médiévale*, red. Sofia Lóden i Vanessa Obry (Paris: Honoré Champion, 2019), 141–152; Maud Pérez-Simon, „Des monstres à outrance: de l'amplification à l'excès”, w: *Faire long. L'amplification médiévale*, red. Catherine Croizy-Naquet i Michelle Szkilnik (Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, 2021), 81–100; Pierre-Olivier Dittmar i Maud Pérez-Simon, „The Politics of Obscenity in «les Monstres des hommes», a Thirteenth-Century Manuscript”, w: *The Politics of Obscenity in the Age of the Gutenberg Revolution*, red. Peter Frei i Nelly Labère (London: Routledge, 2022), 33–45.

¹⁵ *Les Monstres des hommes*, s. 7–94.

im” społeczeństwem Zachodu a „monstrualnymi” ludami Wschodu, zostaje niejako zniwelowana¹⁶. W poemacie zatem wszyscy ludzie to monstra, jak, chyba z przesadą, konkludują wydawcy. Wskazują zarazem na różnicę w traktowaniu zagadnienia monstrów między poglądem wyrażonym przez św. Augustyna (monstra ludzkie przynależą do rodzaju ludzkiego) a postawą prezentowaną w *Les Monstres des hommes*¹⁷. Pod osłoną katalogu monstrów dostrzec można kontestację porządku społecznego¹⁸. Poemat jako refleks średniowiecznych rozważań nad granicami rodzaju ludzkiego powstał, jak wskazują Dittmar i Pérez-Simon, na obszarze ówczesnej (trzynastowiecznej) diecezji Cambrai, gdzie w tym czasie istniało wiele herezji (m.in. joachimistów). Niektóre wyraźnie wymieniono w tekście, o innych wspomniano w sposób zawołowany. Wydawcy nie wykluczają, że pewne idee głoszone przez środowiska heterodoksyjne (np. Braci Wolnego Ducha) mogły znaleźć oddźwięk na kartach dzieła.

Tekst *Les Monstres des hommes*, został oparty, powtórzmy, na trzeciej księdze *Liber de natura rerum*; Tomasz z Cantimpré nie został jednak ani razu wymieniony w poemacie. Na marginesie zaznaczmy, że przypisywanie przez wydawców Tomaszowi z Cantimpré godności arcybiskupa Cambrai nie jest uzasadnione¹⁹.

Sporo miejsca we wstępie poświęcono hipotezom przybliżającym autora poematu. Na podstawie wzmianek i aluzji zawartych w tekście wskazano na cechy jego kultury literackiej. Wydawcy stwierdzili, że wykazuje ona znamiona kultury kręgów wykształconego duchowieństwa (*culture cléricale*), jak i dworskiej kultury literackiej (*culture littéraire du cour*). Przywołali

¹⁶ *Les Monstres des hommes*, s. 9: „Si les peuples d’Orient sont décrits sans complaisance [...], ils ne constituent *in fine* qu’un prétexte pour décrire les vrais monstres, les pires monstres, les Occidentaux susceptibles de lire ce texte”. I dalej na s. 10: „*Les Monstres des hommes* ruine la distinction entre l’homme occidental juste et bon d’un côté, et les monstres d’Orient de l’autre”.

¹⁷ *Les Monstres des hommes*, s. 13: „Radicalisons les positions: si, pour Augustin tous les monstres sont les hommes, pour notre auteur, tous les hommes sont des hommes”. I niżej: „Pour parler des Orientaux, notre texte parle de ‘gens’, ‘d’hommes’, d’hommes et de femmes, sans que son vocabulaire ne trahisse une quelconque volonté de les exclure de l’humanité”.

¹⁸ *Les Monstres des hommes*, s. 17–18.

¹⁹ *Les Monstres des hommes*, s. 20. Godność arcybiskupa Cambrai przypisywały Tomaszowi z Cantimpré starsze ujęcia biograficzne. Pogląd ten nie ma oparcia w źródłach (ponadto biskupstwo Cambrai zostało podniesione do rangi arcybiskupstwa w 1559 r.) zob. np. Leszek Wojciechowski, „Poloni dicunt. Wzmianki dotyczące Polski na kartach «Liber de natura rerum» Tomasz z Cantimpré”, *Roczniki Humanistyczne* 48, nr 2 specjalny (2000): 603–609, tamże literatura; zob. też wstęp w *Von Bienen lernen. Das Bonum universale de apibus des Thomas von Cantimpré als Gemeinschaftsentwurf*, edycja, tłum. i komentarz Julia Burkhardt (Regensburg: Schnell & Steiner, 2020).

w tym kontekście wypowiedź Hilki, który przypuszczał, że twórca wywodził się ze środowiska zakonnego eremitów św. Augustyna. Ich klasztor powstał na początku drugiej połowy XIII w. w Enghien, na obszarze ówczesnej diecezji Cambrai. Miejscowość (obecnie w Belgii) stanowiła ośrodek posiadłości, którymi po śmierci męża władała Maria de Rethel, pani na Enghien. Jej imię zostało wymienione w *Les Monstres des hommes* wraz z pochwałą pomocy, jaką niosła wobec ubogich („la dame d’Enghien”, wers 663); nie była jak inni możni, którzy podobnie do monstrów pożerają surowe mięso, pożerają dobra ubogich. Maria mogła zlecić (i sfinansować) napisanie poematu. Dittmar i Pérez-Simon przedstawili bliżej sylwetkę Pani na Enghien, gdyż według nich zapewne zleciła ona nie tylko napisanie i zilustrowanie *Les monstres des hommes* lecz także przygotowanie innych tekstów, wchodzących w skład luksusowego kodeksu, który był darem ślubnym.

Przedstawiona w inicjale P postać mogła ukazywać autora *Les Monstres des hommes* – augustianina eremity. Autorzy wstępu nie wykluczają jednak innych możliwości jej identyfikacji²⁰. Ponadto Dittmar i Pérez-Simon wskazują na zastanawiające podobieństwo stylistyczne między *Les Monstres des hommes* a innym satyrycznym poematem, którym jest *Le Couronnement de Renart* z drugiej połowy XIII w. *Koronacja Renarta* wpisująca się w literacką tradycję przedstawiania losów i dokonań słynnego lisa Renarta (Renarda). Utwór *Couronnement de Renart* zachował się w jednym egzemplarzu (BnF fr. 1446) i znajduje się w kodeksie zawierającym kilka innych dzieł. Dittmar i Pérez-Simon formułują hipotezę, że autorem zarówno *Les monstres des hommes*, jak i *Le Couronnement de Renart* była ta sama osoba. Wskazują na dwie najbardziej prawdopodobne możliwości jej „pobieżnej” („przybliżonej”) identyfikacji, kierując się zarówno przesłankami językowymi oraz stylistycznymi, jak i biorąc pod uwagę inne względy (obszar, na którym powstały wspomniane utwory, inicjatywy Pani na Enghien), a także oddalając wątpliwości co do tejże identyfikacji. Zatem według tych badaczy obydwie poematy mógł ułożyć albo wspomniany augustianin z klasztoru Enghien,

²⁰ *Les Monstres des hommes*, s. 23–24. W inicjale może być przedstawiona i postać Adelina (Adelinusa) domniemanego autora *Libri monstruorum* (por. wyżej przypis 7), z którego to tekstu zaczerpnął Tomasz z Cantimpré układając trzecią księgę *Libri de natura rerum*. Imię Adelina pojawia się czterokrotnie w *Les Monstres des hommes* (wersy: 21, 31, 297, 1770). Adelin (Adelinus) to być może św. Aldhelm, opat klasztoru w Malmesbery, w ostatnich latach życia biskup Sherborne; zm. 709 r. Tę identyfikację zaproponował Hilka w swym dziele, zob. wyżej przypis 12; *Les Monstres des hommes*, s. 48–49. Oczywiście autorstwo *Libri monstruorum* (IX w.) jedynie przypisywano Adelinowi (Aldhelmowi), jeśli wywód Hilki jest poprawny.

Autorzy wstępu wskazują jeszcze inną możliwość – domniemanej – identyfikacji postaci ukazanej w inicjale P – zob. niżej przypis 21.

albo truwer związany z dworem hrabiów Flandrii. Dalsze badania mogą potwierdzić albo obalić te przypuszczenia, zaznaczają autorzy wstępu²¹.

Ważna część ich rozważań dotyczy daty powstania *Les Monstres des hommes*. Uwzględniając, że z dużym prawdopodobieństwem inicjatorką napisania utworu była Maria de Rethel i że zleciła to zadanie w okresie, gdy samodzielnie władała (po śmierci męża, Gauthiera d'Enghien) dobrami Enghien, Dittmar i Pérez-Simon umieszczają czas redakcji utworu w latach 1266–1289. Przytaczając jednak w dalszej analizie zagadnienia ważne szczegóły, które pozwalają zawęzić tę datację. Zachowany manuskrypt *Les Monstres des hommes* jest bowiem częścią kodeksu zawierającego kilka różnych utworów, które zostały spisane i weszły w jego skład w tym samym czasie. Kodeks został rozdzielony prawdopodobnie przed rokiem 1501 na fascykuły, z których każdy zawierał jeden z tych utworów. Te części osobno oprawiono i trafiły one do dwóch bibliotek. Znamiona kodykologiczne, jak też wzmianki w poszczególnych utworach, znajdujących się niegdyś w jednym kodeksie, dają podstawę do stwierdzenia, że jego spisywanie ukończono najpóźniej w 1287 r. Zdaniem badaczy poemat *Les Monstres des hommes* ułożono niedługo wcześniej, zapewne ok. 1285 r., niebawem został też skopiowany i włączony do kodeksu. Autorzy wstępu nie wykluczają, że tekst *Les Monstres des hommes* jest nie tyle kopią, co oryginałem, albo jest bardzo zbliżony do oryginału²².

Dittmar i Pérez-Simon, sięgając do ustaleń innych uczonych, wskazują pierwotną zawartość kodeksu. Składał się on z czterech, a być może i z pięciu tekstów francuskojęzycznych o różnej tematyce, powstałych w XIII w. (do 1287 r.). Zawierał zatem traktat medyczny o zachowaniu dobrego zdrowia, następnie bestiariusz wraz z lapidariuszem, oraz *Les Monstres des hommes* i epos rycerski opowiadający o Judzie Machabeuszu i jego braciach²³. Zarówno *Les Monstres des hommes*, jak i *La Chevalerie Judas Macabé et de ses nobles frères* zachowały się w jednym egzemplarzu. Kodeks mógł zawierać także tekst encyklopedyczny *L'image du monde* (ok. 1246),

²¹ *Les Monstres des hommes*, s. 55–62. Postać ukazana w inicjale P mogłaby zatem przedstawiać truvera – innego domniemanego autora, zob. *Les Monstres des hommes*, s. 24.

²² *Les Monstres des hommes*, s. 30: „Nous choisissons donc de considerer, avec l'ensemble de la tradition critique, que notre manuscrit est soit l'original, soit très proche de celui-ci, et qu'il possiblement été réalisé entre 1285 et 1287”.

²³ A.) Aldebrandin ze Sieny, *Regime di corps* (ok. 1256); manuskrypt obecnie w paryskiej Bibliotece Arsenalu, sygn. fr. 2510. B.) Wilhelm Klerk z Normandii, Guillaume le Clerc de Normandie, *Bestiaire divin* (1210–1211) oraz lapidariusz; BnF fr. 14970. C.) *Les Monstres des hommes*. D.) *La Chevalerie de Judas Macabé et de ses nobles frères* (1285); BnF fr. 15104. Wspomniane teksty zostały wydane i opracowane wspólnie; *Les Monstres des hommes*, s. 32–38.

którego autorem był Gossouin de Metz²⁴. Rekonstruując układ i zawartość tego kodeksu, Dittmar i Pérez-Simon, odwołując się m.in. do badań Alison Stones, stwierdzili, że powstał on w jednej pracowni i wyszedł spod rąk tych samych wykonawców. Teksty spisało trzech kopistów (dwóch z nich skopiowało *Les Monstres des hommes*, trudzili się oni także przy innych piśmich wchodzących w skład kodeksu). Miniatury wykonał samodzielnie dla trzech tekstów, w tym dla *Les Monstres des hommes*, Mistrz de Bute (Maître de Bute); on też współpracował (wraz z Mistrzem Percewala, Maître du Perceval) przy ozdabianiu pozostałych utworów²⁵. Autorzy wstępu zaznaczają, że miniatury znajdujące się w *Les Monstres des hommes* nie odbiegają w ujęciu poszczególnych stworów od wizerunków widniejących w trzeciej księdze jednego z najstarszych manuskryptów zawierających kopię *Libri de natura rerum* Tomasza z Cantimpré²⁶.

Można zatem wskazać kilka cech wspólnych łączących teksty tworzące pierwotnie jeden zbiór. Autorzy wstępu zaznaczają, że istotna w tych utworach jest tematyka bestiariuszy o wydźwięku moralizatorskim (treść *Les Monstres des hommes* mieści się w tej kategorii; w innych tekstach jest ona mniej czy bardziej obecna, zwłaszcza w poemacie o Judzie Machabeuszu). Dittmar i Pérez-Simon sądzą, że utwory zestawione w kodeksie miały niejako składać się na swego rodzaju – luksusową – encyklopedię o charakterze zwierciadła władcy, zwłaszcza, jeśli księga miałaby obejmować dzieło Gossuina. Autorzy wstępu proponują dość spójną hipotezę wyjaśniającą okoliczności, w jakich powstał ten zbiór, którego częścią był poemat *Les Monstres des hommes*. Podstawowe założenie opiera się na stwierdzeniu, że Maria Rethel, Pani na Enguien, była fundatorką kodeksu. Miał on stanowić dar ślubny,

²⁴ *Les Monstres des hommes*, s. 32, 39–40. Tekst dzieła ułożonego ok. 1246 r. przez Gossuina de Metz, które zapewne wchodziło w skład kodeksu rekonstruowanego przez Dittmara i Pérez-Simon, zachował się pod sygnaturą BnF fr 14970. Oczywiście jest wiele innych kopii tego dzieła.

²⁵ *Les Monstres des hommes*, s. 32–33, przypis 4; 40–41. Zob. Alison Stones, *A Survey of Manuscripts Illuminated in France. Gothic manuscripts. 1260-1320*, t. 1, cz. 2 (Londyn: Harvey Miller, 2013).

²⁶ *Les Monstres des hommes*, s. 42. Ta jedna z najstarszych, jeśli nie najstarsza dziś znana, kopia *Libri de natura rerum* znajduje się w Bibliotece Miejskiej (Bibliothèque Municipale) w Valenciennes, oznaczona sygnaturą 320; *Les Monstres des hommes*, s. 42 przypis 3, z przywołaniem pracy Stones (zob. wyżej przypis 25), oraz rozprawy doktorskiej, którą przygotowała Deborah Gatewood w 2000 r. na uniwersytecie w Pittsburghu (*Illustrating a Thirteenth Century Natural History Encyclopedia: The Pictorial Tradition of Thomas of Cantimpre's De Natura Rerum and Valenciennes's Ms 320*).

Autorzy wstępu zaznaczają, że podobną tradycję ikonograficzną przekazuje inna dawna kopia (k. XIII – 1 poł. XIV w.) *Libri de natura rerum*, znajdująca się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. Rehdig. 174; *Les Monstres des hommes*, s. 42, przypis 3.

przygotowany przez nią z okazji małżeństwa, które miało pojednać dwie dotąd zwaśnione i walczące ze sobą rodziny władające na obszarze Hainaut oraz Flandrii, a więc rodzinę Enghien i rodzinę Dampierre, z której wywodzili się hrabiowie Flandrii. Małżeństwo zostało zawarte w 1287 między Gauthierem II, synem Marii (i Gauthiera I d'Enghien) oraz Jolantą z Flandrii (Yolande de Flandres)²⁷.

Dittmar i Pérez-Simon wiele uwagi poświęcili we wstępie do edycji *Les Monstres des hommes* analizie stylistycznego i retorycznego profilu poematu. Zważywszy na usytuowanie utworu w kontekście językowym i kulturowym obszaru Hainaut i Flandrii (a także diecezji Cambrai) w drugiej połowie XIII w., ukazali przez tę analizę specyfikę tekstu, jak również jego związek z tradycją literacką regionu²⁸. Istotny w tym kontekście był wpływ takiego autora pikardyjskiego, jak Reclus de Mollien znanego jako twórca poematów o wydźwięku satyrycznym i moralizatorskim²⁹. Ważne jest też uwzględnienie recepcji dzieła Tomasza z Cantimpré *Liber de natura rerum*. Widoczne jest to nie tylko w *Les Monstres des hommes*, lecz również w innym utworze, będącym częścią wspomnianego zbioru, czyli w poemacie o Judzie Machabeuszu³⁰.

W komentarzu do tekstu *Les Monstres des hommes* bardzo interesująca jest analiza porównawcza wyposażenia ilustracyjnego poematu³¹. Ta część edycji stanowi istotny wkład w badania nad ikonografią średniowiecznych bestiariuszy.

Dzieło, które opublikowali Pierre-Olivier Dittmar i Maud Pérez-Simon, jest dużym osiągnięciem badawczym i edytorskim, ukazującym ważne aspekty, antropologii kulturowej średniowiecza, jak i średniowiecznych bestiariuszy oraz kultury trzynastowiecznych regionów Hainaut i Flandrii. Autorzy zwracają uwagę na dzieła o podobnym do *Les Monstres des hommes* charakterze (m. in. Jakuba de Cessoles *Liber de moribus hominum et officiis*

²⁷ *Les Monstres des hommes*, s. 20, 29–30. Podobną hipotezę wysunęła, jak zaznaczają autorzy wstępu, także Stones w swym dziele (zob. wyżej przypis 25).

²⁸ *Les Monstres des hommes*, s. 63–93.

²⁹ *Les Monstres des hommes*, s. 50–51, przypis 1. Reclus de Molliens został wprost wymieniony w *Les Monstres des hommes* (wiersz 704: „Renclus de Moilan”). Reclus de Molliens, to prawdopodobnie Bartłomiej, mnich z klasztoru Saint Fuscien.

³⁰ *Les Monstres des hommes*, s. 37–38. W *La Chevalerie Judas Macabé et de ses nobles frères* rozpoznać można bez trudu wykorzystanie początkowej partii czwartej księgi encyklopedii Tomasza z Cantimpré, mówiącej *De animalibus quadropedibus*.

³¹ *Les Monstres des hommes*, s. 262–326.

Nobilium sive super ludum scaccharum), jednak wydaje się, że te wątki można by rozwinąć³².

Autorom wstępu nie udało się uniknąć pewnego rozproszenia informacji w prezentacji niektórych zagadnień, stąd też związane ze sobą wątki są prezentowane w różnych miejscach wstępu. Nie zadbano ponadto o uwzględnienie danych chronologicznych. Dlatego też nie mamy jasności, kiedy umarł mąż Marii de Rethel, Gauthier I d'Enghien³³. Nie wiadomo w którym roku umarła ona sama: w 1315 czy w 1316³⁴. Dziwne jest stwierdzenie, że Elżbieta Węgierska pełniła dzieła miłosierdzia od 1207 do 1231, kiedy wiadomo, że są to ramy jej życia – praktykowała je więc od niemowlęctwa?³⁵ Dodajmy także, że indeks postaci występujących w *Les Monstres des hommes* nie jest zbytnio skrupulatny³⁶. Dotkliwym mankamentem jest brak indeksu nazw monstrów przedstawionych w poemacie. Tego rodzaju „niedociągnięcia” nie umniejszają oczywiście znaczenia dzieła, które opracowali Dittmar i Pérez-Simon, dzieła, powtórzmy po raz kolejny, wnoszącego bardzo duży wkład w badania tak nad samym poematem, jak i nad tekstami wchodzącymi w skład wyżej wspomnianego kodeksu. Ważne jest zwrócenie uwagi na tradycję ikonograficzną dotyczącą monstrów.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

[Augustyn] Święty Augustyn. *O Państwie Bożym. Przeciw poganom ksiąg XXII*. T. 2. Tłum. Wiktor Kornatowski. Warszawa: De Agostini, 2003.

Augustine. *The City of God against the pagans*. T. 5: *Books XVI-XVIII*.35. Edycja i tłum. na j. angielski Eva Matthews Stanford i William McAllen Green. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Eine Altfranzösische moralisierende Bearbeitung des Liber de Monstruoris Hominibus Orientis aus Thomas von Cantimpré, De naturis rerum nach der einzigen Handschrift (Paris, Bibl. Nat. fr. 15106). Edycja Alfons Hilka. Berlin: Weidmann, 1933.

Isidorus Hispalensis. *Etymologiae. Libro XI: De homine et portentis*. Edycja, tłum. na j. hiszpański i komentarz Fabio Gasti, Paris: Belles Lettres, 2010.

³² *Les Monstres des hommes*, s. 86–87. W 2025 r. ukazała się praca Émile Tattu Carvalho poświęcona księdze o szachach Jakuba de Cessoles; Émile Tattu Carvalho, *Le Jeu d'Echeuc, une allégorie politique dans la France des premiers Valois* (Paris: L'Harmattan, 2025).

³³ *Les Monstres des hommes*, s. 25: Gauthier d'Enghien (1225–1271); s. 26: o wdowieństwie Marii: „1266, date de son veuvage”.

³⁴ *Les Monstres des hommes*, por. s. 25 (1216) i s. 30 (1315).

³⁵ *Les Monstres des hommes*, s. 28: „Elisabeth de Hongrie, princesse de Thuringe, qui expérimenta de 1207 à 1231 des forms de piété radicale”.

³⁶ Brak w nim postaci Marii d'Enghien i Reclusa de Molliens.

- „*Isidorus versificatus*». Ein anonymes Lehrgedicht über Monstra und Tiere aus dem 12. Jahrhundert”. Edycja i komentarz Christian Hünemörder. *Vivarium* 13, nr 2 (1975): 103–118.
- Les monstres des hommes. Un inventaire critique de l’humanité au XIIIe siècle*. Edycja, tłum. na j. francuski i komentarz Pierre-Olivier Dittmar i Maud Pérez-Simon. Paris: Honoré Champion, 2024.
- Liber monstruorum*. Edycja i tłum. na włoski Franco Porsia: Bari: b.w., 1976.
- [Pliniusz] Gajusz Pliniusz Sekundus. *Historia naturalna*. Tłum. i komentarz Ireneusz Mikołajczyk. T. 2: *Antropologia i Zoologia, Księgi VII-XI*. Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2019.
- Thomas Cantimpratensis. *Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos*. T. 1. Edycja Helmut Boese. Berlin: De Gruyter, 1973.
- Von Bienen lernen. Das Bonum universale de apibus des Thomas von Cantimpré als Gemeinschaftsentwurf*. Edycja, tłum. i komentarz Julia Burkhardt. Regensburg: Schnell & Steiner, 2020.

OPRACOWANIA

- Block Friedman, John. *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
- Céard, Jean. *La nature est les prodiges. L’insolite au XVe siècle en France*. Genève: Librairie Droz, 1996.
- Dittmar, Pierre-Olivier. „Les Monstres des hommes ou trente-sept pages et quarante-huit images pour rendre la voix des subalternes du XIIIe siècle”. *Images. Re-vues*, Hors série 6 (2018). <https://doi.org/10.4000/imagesrevues.4534>.
- Dittmar, Pierre-Olivier, i Maud Pérez-Simon. „Cannibalisme aristocratique et monstruosité politique dans les «Monstres des hommes» (BnF fr. 15106)”. W: *Merveilleux et marges dans le livre profane à la fin du Moyen Âge (XIIe-XVe)*, red. Adeline Latimier-Ionoff, Joanna Pavlevski-Malingre i Alicia Servier, 47–64. Turnhout: Brepols, 2017.
- Dittmar, Pierre-Olivier, i Maud Pérez-Simon. „The Politics of Obscenity in «les Monstres des hommes», a Thirteenth-Century Manuscript”. W: *The Politics of Obscenity in the Age of the Gutenberg Revolution*, red. Peter Frei i Nelly Labère, 33–45. London: Routledge, 2022.
- Flutre, Louis-Fernand. „A propos de l’édition Hilka du poème des «Monstres des hommes»”, *Zeitschrift für Romanische Philologie* 71, nr 5-6 (1955): 422–448. <https://doi.org/10.1515/zrph.1955.71.5-6.422>.
- Gatewood, Deborah. „Illustrating a Thirteenth Century Natural History Encyclopedia: The Pictorial Tradition of Thomas of Cantimpre’s De Natura Rerum and Valenciennes’s Ms 320”. Rozprawa doktorska, University of Pittsburgh, 2000.
- Kappler, Claude-Claire. *Monstres, démons et merveilles à la fin du Moyen Âge*. Paris: Payot & Rivages, 1999.
- Lecouteaux, Claude. *Les monstres dans la pensée médiévale européenne*. Paris: Presses de l’Université de Paris-Sorbonne, 1999.
- Pérez-Simon, Maud. „Abolir les frontières, toutes. «Les Monstres des hommes». Manuscript BnF fr. 15106”. W: *L’expérience des frontières et les littératures de l’Europe médiévale*, red. Sofia Lóden i Vanessa Obry, 141–152. Paris: Honoré Champion, 2019.

- Pérez-Simon, Maud. „Des monstres à outrance: de l'amplification à l'excès”. W: *Faire long. L'amplification médiévale*, red. Catherine Croizy-Naquet i Michelle Szkilnik, 81–100. Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, 2021.
- Pérez-Simon, Maud. *Mise en roman, mise en image, les manuscrits du Roman d'Alexandre en prose*. Paris: Honoré Champion, 2015.
- Pérez-Simon, Maud. „Traduire pour contredire. Les Monstres des hommes”. *Cahier d'Études Hispaniques Médiévales* 41, nr 1 (2018): 51–67.
- Ribémont, Bernard. *De natura rerum. Études sur les encyclopédies médiévales*. Orléans: Paradigme, 1995.
- Stones, Alison. *A Survey of Manuscripts Illuminated in France. Gothic manuscripts. 1260-1320*. T. 1. Cz. 2. London:Harvey Miller, 2013.
- Tattu Carvalho, Émilie. *Le Jeu d'Echeuc, une allégorie politique dans la France des premiers Valois*. Paris: L'Harmattan, 2025.
- Wojciechowski, Leszek. „Poloni dicunt. Wzmianki dotyczące Polski na kartach «Liber de natura rerum» Tomasza z Cantimpré”. *Roczniki Humanistyczne* 48, nr 2 specjalny (2000): 603–609.